

תוכן העניינים

יא	תודות
1	מבוא
	פרק ראשון: נכר-נוכרי-ניכור: נעמי פרנקל על רקע
7	זמנה ומקומה
8	רקע ביוגרפי וביוגרפיה ספרותית
18	המעגל ההיסטורי-גיאוגרפי-פוליטי של היצירה הספרותית
29	קווי מתאר ומאפיינים פואטיים
46	חטיבות היצירה הספרותית של נעמי פרנקל
	(השקפת) העולם שמעבר למילים: ספרות, אידיאולוגיה
65	ופוליטיקה כמצע תיאורטי לפרשנות הטקסט
	פרק שני: ספרות השואה: הטרילוגיה שאול
81	ויוהאנה (1967-1956)
	תופעת ההתקבלות של שאול ויוהאנה אל הקאנון של
82	הספרות העברית
90	מיצובה של שאול ויוהאנה בקורפוס ספרות השואה
93	הסיפור על הסיפור של יהדות גרמניה
99	מ'שנאה עצמית יהודית' ל'שיבה מאוחרת'
114	יוהאנה לוי: שבירת המודל המשפחתי ובשורת השיבה הביתה
117	תודעה של אשליה בטרילוגיה ודרכי עיצובה
125	ההתפכחות מן האשליה כ'שיבה מאוחרת'
130	הנרטיב הציוני ו'ציונות של שואה': הלא מודע הפוליטי

- 142 פרק שלישי: ספרות הקיבוץ: הרומנים דודי ורעי (1973)
 וצמח-בר (1981)
- 143 שאלת ז'אנר ספרות הקיבוץ ומקומם של דודי ורעי
 וצמח-בר בו
- 149 קיבוץ, מלחמה ומה שביניהם
 'כוח הגברא'- 'כוח הדברא': פוליטיקה מגדרית
 וזיקתה לאידיאל הקיבוצי
- 151 החברה הקיבוצית: דמויות, נופים ודרכי הבעה כמעצבי
 עמדה אידיאולוגית
- 172 'תורת החברותא' וצמחי הבר הקיבוציים: הלא מודע הפוליטי
 187
- פרק רביעי: ספרות המגורשים: הרומנים ברקאי (1999)
- 191 ופרדה (2003)
- 192 המסורת הספרותית על המגורשים ומקומם של ברקאי
 ופרדה בה
- 194 מספרד לחברון: מברקאי לפרדה
 ספרד כ'מקום הנחמד' בתודעה הילדית וכ'מולדת איומה'
 בתודעה המפוכחת
- 198 'החלל הריק': ירושלים ואנטוליה ככרונוטופ הסף
 העיצוב הכרונוטופי של חברון: 'עיר ישנה במדינה חדשה'
- 202 הדימוי התרבותי של ה'אחר'
 משקעי עולם הלדינו: הקולקטיב ה'אחר'
- 211 'מכונת חברון': פרדה כשפת מיעוטים בתוך הקאנון העברי
 215 הלא מודע הפוליטי כתסביך פרשני
 230
- פרק חמישי: תנודות פואטיות כצפנים מטא-פואטיים
- 269 ביצירתה של נעמי פרנקל
 269 תנודות פואטיות: גיבוש מושגי
 271 פיתוח ועיבוי במארג הטקסט
 התנודות הפואטיות כמפתחות פרשניים: משאול ויוהאנה
 282 ועד פרדה בנשימה אפית אחת

304	מצע, מיצוי ואמצע: מקומו של צמח-בר במערך הפואטי לאור התנועה הליניארית, התנועה הספירלית והתנודות הפואטיות
306	סיכום
309	ביבליוגרפיה
336	נספח: חתכי תמות ביצירתה של נעמי פרנקל
346	מפתח שמות ועניינים

מבוא

ספר זה בוחן את התנודות הפואטיות ביצירתה הספרותית של נעמי פרנקל (1918-2009) על רקען של המהפכות האידיאולוגיות שאפיינו את המחברת במשך השנים. הזיקה שבין המחשבה הפואטית של פרנקל ובין טווח השקפותיה האידיאולוגיות היא הסוגיה הניצבת בתבנית העומק של הספר. המניע לחקירה זו היא השאלה על אודות דרכי הנוכחות הסמויות והגלויות של האידיאולוגיה ביצירת הספרות.

שאלת-העל הניצבת בבסיס הספר היא באיזה אופן התנודות האידיאולוגיות של נעמי פרנקל מיוצגות בתנודות הפואטיות בטקסטים הספרותיים שכתבה ומקדימות את המהפכות האידיאולוגיות שחוותה בחייה? שאלה זו מעלה רשת של שאלות משנה: כמה מתייחדת הפואטיקה של נעמי פרנקל בהשוואה לפואטיקה של בני דורה ולספרות הישראלית בכללותה? כיצד תורמת ההצלבה בין הפואטיקה לפוליטיקה לדיון ומדוע, למעשה, היא בלתי נפרדת ממנו? שאלות אלו תלכנה ותתבהרנה בתוך הפרקים. מענה על שאלות אלו יתרום להבנה כי סימנים למפנה הפוליטי הופיעו עוד קודם להתרחשותו במציאות; היינו הטקסט הספרותי יתגלה כמקדים את זמנו וכמי שמבשר על מהפך אידיאולוגי. אני מציעה לראות בתנודות הפואטיות ביצירתה השתקפות של התנודות האידיאולוגיות בעולמה. הטענה כי שינויי הנורמות הפואטיות מצביעים על התנודות שחלו בהשקפת העולם של המחברת תתברר בפרקי הספר ותודגש במיוחד בפרק האחרון. פרק זה, שבו ייחשפו רצפים ושברים במסלול התהוותה של הפואטיקה בציר הליניארי, הספירלי והתנודתי, יאיר מחדש את השאלה הראשית ויעניק תובנות ממבט ביקורתי כולל.

חשוב לציין שיצירתה הספרותית של פרנקל איננה נתפסת כתעודת זהות וכייצוג ישיר להשקפותיה האידיאולוגיות-פוליטיות ואיננה מבקשת ללמוד מן הטקסט את מה שאינו מצוי בו. אף שלספר שני ממדים משני שדות שיח, הממד הפואטי עולה בחשיבותו על הממד הפוליטי. במילים אחרות, היחסים שבין פואטיקה לפוליטיקה נמדדים מנקודת מוצא פואטית והיא שמזינה את ההשערות פנימה והחוצה. באמצעות דואליות מורכבת למדי בין פואטיקה לפוליטיקה ייחשף המרקם התרבותי הרב-שכבתי שבו פועלים זה לצד זה היוצר, היצירה ומרחב פרשנויותיה.

בפרקי הספר פרשנות לשבעת הרומנים של נעמי פרנקל שנכתבו בשנים 1956-2003 וההתייחסות אליהם מצליבה בין הראייה הדיאכרונית לזו הסינכרונית. ייחודו של הספר הוא בכך שעד עתה טיפלה הביקורת רק בחלק מיצירתה הספרותית של פרנקל, אך לא במשמעות כוליותה. כמו כן, לא נדונו הזיקה שבין אידיאולוגיה לפואטיקה ביצירתה ולא דרכי ההתכתבות ביניהן שמשקפות בעיצוב הפואטי ובשינויים האידיאולוגיים. שינויים אלו אינם רק פרי עמדות מודעות, אלא פרי התהליך ההרמנויטי הפנימי ביצירה. בספר הנוכחי אני שומרת על החלוקה התמטית, שהיא אגב גם כרונולוגית, ומנסה לפרוס מבט כולל על יצירת פרנקל כדי להתחקות אחר תהליכי הכתיבה ואופני התהוותו של הקורפוס. ודוק: מסקנות הפרק האחרון מנכיחות את החלל המחקרי שאפיין את הביקורת על יצירת פרנקל עד עתה, ומוצעת כאן בחינה מחודשת של הדברים.

הדגשתי את אופיו המונוגרפי של הספר באמצעות ניסוח הגורם המכונן שהוא מוקד פואטי-מטי בקורפוס היצירה כולו. בהקשר זה, חיפוש הזהות היהודית הוא הגורם שהפעיל את הפואטיקה של פרנקל ברמותיה השונות ועיצב את הקורפוס ככתב חידה קיומי לפתרון הגדרת היהדות. גורם מכונן זה, שינוסה בהרחבה בפרק השני, הוא נקודת ארכימדס פואטית בעלת חוקיות פנימית שבסיסה היא מערכת מסועפת של היפותוזות ושממנה צומחת שרשרת של מסקנות. כלל הגילומים הטקסטואליים של היצירה, מהרכיב הלינגוויסטי ועד העמדה הטלאולוגית, יתבהרו מתוך התבוננות

בגורם המכונן. איכותו האמנותית של הטקסט תידרש לקוהרנטיות האסתטית שבין דרכי העיצוב ובין הערכים התמטיים של מבנה העומק הסגולי.

ניסוח הגורם המכונן של יצירת פרנקל יאפשר גם לדון ביצירתה הספרותית בהקשר היסטורי-פוליטי של התרבות הישראלית. ניתוח הטקסטים על פי הגורם המכונן יאמת את ההשערה כי יצירת פרנקל, כמו גם סיפור חייה, הם השתקפות ייחודית לאתגרים ולמשברים שחוותה החברה הישראלית בשנות התהוותה. במובן זה היצירה הספרותית של פרנקל לא מעמידה פרוטוטיפ של האדם הישראלי שהוא נציגה של החברה הישראלית (אם אכן קיים מודל אנושי-חברתי כזה). האדם הישראלי שעולה מן היצירה הוא אדם שנדבכו השונים מייצגים את הקשת המגוונת של החברה הישראלית על אגפיה השונים וחלקם עומדים בסתירה זה לזה. זהו אדם שייצוגיו הבינאריים המרכזיים נעים על ציר הווייתו כאדם חילוני-דתי, שמאלני-ימני ואשכנזי-מזרחי. השזירה של כל אלו בדמות אחת המורכבת מחלקים סותרים הולמת את מורכבות החיים בחברה הישראלית בהקשרים ההיסטוריים והפוליטיים. וכן היא מסמנת את ייחודיותה של פרנקל במרחב הספרותי כמי שמציבה מול קוראיה נרטיב בעל איכויות דואליסטיות.

לצורך הדיון אשען על תיאוריית 'הלא מודע הפוליטי' שהתווה פרדריק ג'יימסון (Jameson). נקודת המוצא במתודה שהעמיד ג'יימסון היא שהלא מודע הפוליטי מבצבץ מתוך הבקיעים בכל טקסט, כעין סימפטום למתח לא פתור במציאות שבתוכה נכתב הטקסט. על כן, המשימה הפרשנית היא להשיב את המציאות המודחקת והקבורה של ההיסטוריה מהסב-טקסט אל פני השטח. עיון ביצירת פרנקל מגלה כי רב המכוסה על הנגלה, ומאידך גיסא, קיימים מוקדים של פטופוט טקסטואלי, בייחוד בפתיחה ובסיום. דומה כי בעידן בעל מודעות אידיאולוגית-פוליטית רחבה ומוחצנת מוכתר הלא מודע הפוליטי, אשר כמוהו כמנגנון ליבידונלי המבעבע מתחת לפני השטח, כליבת האתגר וכלבה המעניינת בהתפרצותה. כדי להעשיר את הדיון, יצטרף אל המתודה של ג'יימסון בכל פרק כר תיאורטי אחר בעל מכוונות

פוליטית שיתמוך בפרשנות ויפתח אותה לאופקים נוספים. הדבר אפשרי בשל גמישות המתודה הג'יימסיאנית.

מטרתו של הפרק הראשון להציב את נעמי פרנקל כיוצרת ייחודית וחריגה על רקע זמנה ומקומה הספרותי והתרבותי ולאחר את הנישה החסרה שאותה מבקש להשלים החיבור הנוכחי. בפרק תיבחן הפואטיקה של פרנקל בהיבטים של עומק ורוחב ומתוך מטרה לאתר את הדנ"א הפואטי שעליו מושתת הקורפוס כולו. כפל המבט כמאפיין בסיס של פרנקל, לצד קווי היכר פואטיים המלווים את הקורפוס כולו, יצביעו על האופקים הליניאריים והספירליים שבהם מתייחדת יצירתה הספרותית. כן יונחו בפרק זה היסודות התיאורטיים והמתודולוגיים לסוגיות שיידונו בספר והם ישמשו כמצע לפרשנות היצירה בשלושת הפרקים הבאים.

הפרק השני יתייחס לחטיבת ספרות השואה ובו תידון הטריילוגיה **שאל ויוהאנה** (1956-1967). הפרק יישען על המושג 'שנאה עצמית יהודית' לצורך חשיפת הלא מודע הפוליטי של הנרטיב הציוני בטריילוגיה. יימצא שהטריילוגיה נוטה לחשיבה עם גוון פוסט-ציוני דווקא, ולא לעלילת-העל הציונית שאותה ביקשו להשליך החוקרים על הטקסט. השאלות שיעלו במוקד הפרק יידרשו להבנת הזהות היהודית כבעיה פסיכו-פואטית בטקסט, החל ממצב תודעה של אשליה ועד ל'שיבה המאוחרת'. בחינת ההתקבלות של **שאל ויוהאנה** אל הקאנון של הספרות העברית תכין את הקרקע לדיון בפרק הרביעי שיתמקד בין היתר בתופעת ההדרה. אי לכך, חשיבות רבה נודעה להצלבה בין הפרק השני לפרק הרביעי.

הפרק השלישי יתמקד בחטיבת ספרות הקיבוץ ויעמדו במרכזו שני רומנים, **דודי ורעי** (1973) ו**צמח-בר** (1981). הפרק יזדקק לתיאוריות פמיניסטיות, ובראשן ה'גינקרטיקה' של איליין שוואלטר (Showalter), כדי להסביר את הלא מודע המגדרי של הטקסטים. התשתית התיאורטית של הפרק, המצליבה בין הלא מודע הפוליטי של תורת הקיבוץ ובין הסוגיה המגדרית, תיצור הסתעפות מעניינת במודל של ג'יימסון. הסוגיות המגדריות שיידונו יחריפו את הכחשת הנשיות כקו פואטי-פוליטי מרכזי ברומנים. הפוליטיקה המגדרית של

הרומנים תנוחה על רקע זיקתה לאידיאולוגיה הקיבוצית ותחשוף את היחס הדו־ערכי כלפי הקיבוץ – האוונגרד הציוני והאליטה של תנועת העבודה. גם כאן יתגלו בטקסטים מגמות סותרות של ביסוס האידיאולוגיה ושלילתה בעת ובעונה אחת. בפרק זה יסומן המעבר מנרטיב ישראלי לנרטיב יהודי כחלופה פואטית וכלא מודע פוליטי של הטקסט.

לבו של הפרק הרביעי, שיעסוק בחטיבת ספרות המגורשים, ובה הרומנים ברקאי (1999) ופֶרְדָּה (2003), יתבסס על הדימוי התרבותי של ה'אחר' בהיותו קטגוריה פוליטית ממקור אתי. סוגיית ה'אחר' בפרק זה תידון על פי הגותו של עמנואל לוינס (Levinas) ותובלט באמצעות המילון הקונספטואלי של ז'יל דלז (Deleuze) ופליקס גואטרי (Guattari), שיוסיף נופך סוציו־לינגוויסטי לשאלה האתית של ה'אחר'. בתווך, יעמדו לדיון עיצובו הכרונוטופי של המרחב ה'אחר' ואופני הבנייתו של הקולקטיב האתני ה'אחר'. כקודמו, גם פרק זה יציע הרחבה של המודל הפרשני ובו תגיע לשיאה שאלת היחסים שבין ביקורת פוליטית לבין פוליטיקה מבוקרת.

כלל הניתוח בכל פרק וחיבור הפרקים לכדי מהות אחת ישלימו את התמונה של יצירת פרנקל כפואטיקה ספירלית הנעה בציר ליניארי. בנקודה זו תידרש ראיית עומק של התיהלוך הפואטי ולה יוקדש הפרק החמישי. פרק זה הוא הפרק המסכם בספר והוא עומד כחטיבה עצמאית, שכן הוא סוקר את היצירה הספרותית ממבט כולל ומשלים את חלקי התמונה שנבנתה בפרקים הקודמים. מטרת הפרק להציע מבט פנורמי על התהוות המערך הפואטי־הפוליטי ביצירת פרנקל תוך כדי אימוץ אבני המחשבה הפוקיאנית כדי לְדוֹן ב'שֶׁבֶרְצָף' (ניאולוגיזם המדגיש את תנועת השבר בתוך הרצף, והפוך) ביצירתה. באמצעות ההכלאה בין רצפים לשברים יתגלה העיסוק בתנודות הפואטיות כאתגר מחשבתי ומתודולוגי. הגיבוש המושגי והסקירה הרוחבית של הטקסטים שתתייחס לתנודות בז'אנר ובמבנה, בזמן ובעלילה, במרחב, במארג הרמויות, בלשון ובדיוקן ההיסטוריוסופי של הטקסט, יבססו את הטענה שהתנודות הפואטיות קדמו למהפך הפוליטי ולא הפוך. כתוצאה מכך, יסומן הרומן צמח־בר ובייחוד

סיומו כנקודת מפנה במערך הפואטי-פוליטי. חלקו האחרון של הפרק יוביל למסקנות שספק אם היו מתקבלות במסגרת אחרת. אפשר בהחלט לפתוח בקריאת פרק זה, אך כדי לחוש את השבר הפואטי-פוליטי במלוא עוצמתו, מומלץ לנוע באופן רציף דרך הפרקים. לספר מצורף נספח שעניינו חתכי תמות ביצירתה של נעמי פרנקל והוא נועד להצביע על הנושאים המרכזיים המאפיינים את יצירתה הספרותית של פרנקל בחתך רוחבי. בשעת כתיבת הספר אותו, מוינו ונפרסו כחמישים תמות שהן מעין סינופסיס לשבעת הרומנים. יש בנספח השלמה והרחבה של העניינים הפואטיים שיידונו בפרק הראשון ורבה תרומתו גם לשאר הפרקים, ובכללם הפרק האחרון. הנחת המוצא היא שבתמות הללו ישנו משהו מעבר למוטיב או ליסוד אמנותי מארגן, כך שהרפרטואר התמטי הוא כמעט בגדר אובססיה פסיכו-פואטית.

הספר מבוסס על עבודת דוקטור שכתבתי במחלקה לספרות עם ישראל באוניברסיטת בר אילן.¹ הזמן שחלף אפשר לי לצמוח בעולם המחקר ולכתוב ספר בשל יותר. התמודדותי עם הסוגיות הפואטיות-פוליטיות בראייה רחבה ובחינת הדברים בפרספקטיבה לאחור היו אתגר רווי חשיבה. נוכח רלבנטיות השאלות שבהן עוסק הספר וכיוון שספר מן הסוג הזה טרם נכתב, אני רואה בכתיבתו שליחות חשובה. שאפתי לגלות בספר מוקדי מחקר חדשים, ובכל זאת לשמור נאמנות למסלולו המקורי. גם כריסטופר קולומבוס (Columbus) יצא לחפש אחר החאן המונגולי ומצא בדרך את אמריקה.

סיכום

השאלה שקשרה בין הפואטי לפוליטי שפכה אור על הסוגיה המימטית של האמנות שהעסיקה את האנושות עוד מימי אפלטון ואריסטו. בתבנית העומק של ספר זה עמד היחס בין המחשבה הפואטית של נעמי פרנקל להשקפותיה האידיאולוגיות. הטיעון המרכזי ביקש להראות כיצד התנודות הפואטיות ביצירתה הספרותית מסמנות את המהפכות האידיאולוגיות שאפיינו את המחברת במשך השנים, ולא הפוך. המיזוג בין שיטות פרשניות שונות נמצא הכרחי לדיון שביקש לחתור לדואליות מורכבת למדי בין פואטיקה לפוליטיקה. בעזרתה נחשף המרקם התרבותי הרב־שכבתי שבו פעלו זה לצד זה היוצר, היצירה ומרחב פרשנותיה.

הקטסטרופה ההיסטורית המכוננת את הזהות היהודית בזיקה למוטיב השיבה הוגדרה כארכיטיפוס התמטי של יצירת פרנקל. נוסחה זו נבדקה בדיוקן הפואטי של שבעת הרומנים שהנציחו הוויית חיים באופן פנורמי באמצעות העמדת מודל פרוטוטיפי. כך עוגנה ההיפותזה המונוגרפית והסתעפה לאופקים נוספים שבכולם הובלטה הפריזמה הפוליטית. כל פרק הנכיח את המתח שבין הפואטי לפוליטי דרך היחסים הקונפליקטואליים שבין פואטיקה לביוגרפיה. כפילות נקודת המבט של מי שהייתה גולה במולדתה נתגלתה כרכיב דומיננטי במארג הפואטי ולא רק הביוגרפי. נגזרו ממנה השתמעויות פסיכו־פואטיות של דיוקן ה'אחר' ברומנים בזיקה לתודעת המספר. כללו של דבר, המבט הכפול הודגש לכל אורך הספר ונמצא כיתרון פואטי. כך הוארה הסגוליות של יצירת פרנקל מזווית נוספת. הלזו התיאורטי של הספר אימץ את המודל של פרדריק ג'יימסון

על אודות 'הלא מודע הפוליטי'. המתודה הג'יימסיאנית נמצאה כמודל פרשני מועיל וכאתגר ביקורתי. סיעופה למבט על הלא מודע המגדרי והרחבתה לשם דיון בהרחקת הביקורת את הסב־קסט של הרומנים תרמו לרעננות תיאורטית. כדי להעשיר את הדיון נוסף אל המתודה הג'יימסיאנית בכל פרק כר תיאורטי אחר בעל אוריינטציה פוליטית שתמך בפרשנות ופתח אותה לאופקים נוספים. המינון והמניע הפרשני יצרו הדגשים שונים בכל אחד מן הפרקים. במבט לאחור אין ספק שהמארג שנוצר בין השדה הפסיכולוגי, המגדרי והאתי שימש מוביל מתודי לרעיון הלא מודע הפוליטי של ג'יימסון.

תבנית העומק של הספר שמה דגש על בדיקת היחסים שבין שלוש החטיבות הספרותיות ביצירת פרנקל בהיותה פואטיקה ספירלית המתפתחת בערוץ ליניארי. לפיכך, שלושה פרקים היו גוף העבודה והם יוחדו לדיון בשבעת הרומנים תחת החלוקה התמטית-כרונולוגית לחטיבות יצירה. בשלב הראשון הוקדש לכל חטיבה פרק נפרד ובו הוכנה הקרקע לדיון הרוחבי שלו יועד הפרק החמישי. תרומה מכרעת בעניין זה נודעה לנספח שפורס כחמישים תמות המופיעות בכל שבעת הרומנים, כך שנוצר מעין סינופסיס לחטיבות הקורפוס.

מבנה הספר משקף במידה רבה את מסקנתו שהושלמה בסיכום הפרק החמישי. בפרק הראשון ניתן מבט כולל על יצירת פרנקל, החל מביוגרפיה ספרותית, דרך מקורות ההשפעה וכלה בקווי היכר פואטיים. בן זוגו של הפרק הראשון הוא הפרק החמישי, שדן בתנועות ובתנודות הפואטיות על ציר שבעת הרומנים. ברומה לכך ניתן להצליב בין הפרק השני, שעסק בקאנוניזציה של פרנקל, ובין הפרק הרביעי, שהעמיד במרכזו את ההדרה. במבנה קונצנטרי זה ניצב הפרק השלישי כחטיבה עצמאית ומדגיש את תנועת המיצוע שהוצגה בסיכום הפרק החמישי. במובן זה, מרכזו של הרומן צמח־בר משתקף לא רק מתוך יצירת פרנקל, אלא גם ממבנהו הפנימי של הספר שדן ביצירתה הספרותית.

המסקנה שאליה הובילו פרקי הספר והפרק האחרון בפרט הייתה שהתנודות הפואטיות קדמו למהפך הפוליטי ולא הפוך. עם שהפרק

החמישי נועד להשלים את התמונה, נמצאו בו גם חידושים פרשניים שיש בכוחם להזין כיוונים עתידיים. תבנית העיצוב הדו־מרחבי והעמדת הגיבור על נקודת התפר שבין המרחבים מחזקות אמנם את מודל עיצובה הכרונוטופי הכפול של חברון, אך יש בכוחן לעמוד גם כתזה בפני עצמה. כיוונים נוספים דורשים מחקר השוואתי. למשל השוואה בין הטרילוגיה **שאל ויוהאנה** ליצירות **עד שיעלה עמוד השחר**, **באדנהיים**, **עיר נופש ותור הפלאות** לאהרן אפלפלד. כיוון שכזה יש לו בסיס איתן המעוגן במחשבה הפסיכו־פואטית של שני הסופרים.

הגיבוש המושגי של הצירוף תנודות פואטיות הצריך מחשבה מחודשת על התפתחות הפואטיקה לאור אופיו הקונטינגנטי של המונח תנודה. בסיכום הפרק החמישי אותרה נקודת המגוז במערך הפואטי־פוליטי ואותה סימן הרומן **צמח־בר**. לשאלת ההתפתחות הפואטית של היצירה ואופני התהוותה ניתנה תשובה משולשת שהצביעה על מגמות סותרות ומשלימות בה בעת: התנועה הליניארית מיצבה את **שאל ויוהאנה** כמצע הפואטי, התנועה הספירלית העמידה את פרדה כמיצוי הפואטי ומערכת התנודות הפואטיות טענה למרכזיותו של **צמח־בר** במערך הפואטי השלם.